

ULUSLARARASI
İMAM ŞAFİÎ SEMPOZYUMU

INTERNATIONAL
SYMPOSIUM ON AL-İMAM AL-SHAFİÎ

مؤتمر الامام الشافعي الدولي

7-9 Mayıs/May/مايو 2010

EDİTÖR
MEHMET BİLEN

Kent Işıklar 46

Uluslararası İmam Şafî Sempozyumu

International Symposium on al-İmam al-Shafî

مؤتمر الامام الشافعي الدولي

Editör

Mehmet Bilen

İçdüzen - Kapak

Ridwan Xelîl

Birinci Baskı: 2012

Baskı-Cilt

Artus Basım

İkitelli Organize Sanayi Bölgesi

Eskoop Sanayi Sitesi B1 Blok No: 63

Başakşehir/İstanbul

Tel: +90 0212 671 70 92

Fax: +90 0212 671 70 93

ISBN: 978-605-5402-40-2

Yayın Sertifika No: 16919

Kent Işıkları

Pak Ajans Yayıncılık Ltd. Şti

Büyük Reşitpaşa Cd.

Yümni İş Merkezi No: 22/29

Vezneciler-İstanbul

Tel & Fax: 0 212 519 00 09

İmam Şafii'nin Kelam Karşıtlığı Ve Nedenleri Üzerine

Doç. Dr. Ahmet ERKOL*

1. İmam Şafii'nin Kelam Karşıtı Tutum Takınmasını Etkileyen Nedenlere Dair

İmam Şafii'nin yaşadığı dönem, Abbasi devletinin en parlak ve istikrarlı dönemidir. Abbasi devletinin yaşadığı bu istikrarlı dönemde ilim ve kültür alanında çok ciddi gelişmelerin yanı sıra, Yunan felsefesi, İran edebiyatı ve Hint düşüncesine ait pek çok eser, değişik dillerden Arapçaya tercüme edilmiştir.¹ Abbasi devletinin kuruluşuyla devletin idare merkezinin Şam'dan Bağdat'a taşınması, burada kadim kültür ve medeniyete ait pek çok inanç ve düşünceyle de Müslüman toplumunun daha fazla tanışmasına imkan tanımıştır.²

Kültür ve inanç açısından İslam toplumunu en çok etkileyen husus, bu dönemde Yunan felsefesinin Arapçaya tercüme edilmesidir. Bilindiği gibi ilk dönem felsefe tercümeleri daha ziyade İran yoluyla gerçekleşmiş ve bu nakilde de en büyük rolü Süryaniler oynamışlardır. Süryaniler tarafından yapılan bu çevirilerde zaman zaman İran, Yahudilik ve Hristiyanların etkilerine rastlanılmaktadır. Aynı dönemde İslam dışı addedilen pek çok heretik düşünce guruplarının da bu canlı kültür zemininden beslendiği görülmektedir. Siyasi olarak Müslümanlarla mücadele edemeyen pek çok inanç gurupları, İslam kisvesi altında mücadele veriyorlardı. Düşünce tarihinde zındıklıkla suçlanan bu düşünce guruplarına karşı, zamanın idarecileri özellikle Mu'tezile kelamcılarını, bunlara karşı mücadele etmekle görevlendirmişlerdir.³ Kelamcılar bu dönemde pek çok misyon üstlenmişlerdi. Hiç şüphesiz en önemlisi; Hristiyan, Yahudi, Maniheizim, Zerdüştilik, Budizm ve sair dinlere karşı İslam inancının savunulması ve bu çevrelerden gelen eleştirilere cevapların verilmesidir.

Bu dönemde cereyan eden yüzlerce hadiseden bir tanesini hatırlatmakta yarar vardır. Murtaza'nın "el-Munye ve'l-Emel" isimli eserinde aktardığına göre; "Sind meliki, Harun Reşid'ten dini konularda tartışma yapmak üzere bir alimi göndermesini ister. Harun Reşid, kelamcı olmayan bir kadıyı gönderir, zira bu dönemde Harun Reşid, dini konulardaki tartışmaları -cidalı- yasaklamış ve kelamcılarını da hapsedmişti. Sind meliki bir Sümeniye gelen Müslüman alimle tartışmakla görevlendirdi. Sümeni alim kadıya; senin ibadet ettiğin rabbın kudret sahibi midir? diye sordu. Kadı da evet diye cevap verdi. Sümeni daha sonra: senin rabbın kendi mislini yaratabilir mi? diye sorunca kadı: Bu kelam ilminin

*Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam a. b. d.

¹ Muhammed Ebu Zehra, İmam Şafii, Çev. Osman Keskiöğlu, D. İ. B. yay. Ankara, 1996, s. 54.

² Ahmed Emin, Duha'l-İslam, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, I, 343.

³ Ahmed Emin, a. g. e, I. 356.

konusudur, bu tarz sorular bid'attır ve bizim ashabımız bu konuların tartışılmasını kötü görmektedirler. Sind meliki bu durumu Harun Reşid'e bildirince, Harun Reşid, çok rahatsız oldu, adeta kalbi sıkıştı ve bu dini tartışmalarda onları yenebilecek kimse yok mudur? diye sorunca yanındakiler: Ey mü'mimlerin emiri, senin dini konularda tartışma yapmaktan yasakladıkların ve bir kısmını da hapsedtiğin insanlar ancak mücadele edebilirler diye cevap verdiler. Halife, bunların derhal getirtilmesini istedi ve kendilerine Sümeni alim ile müslüman kadı arasında geçen tartışma hakkında ne düşündüklerini sordu. Aralarında bir çocuk öne çıktı ve dedi ki: böyle bir soru muhaldir ve kendi içerisinde çelişkilidir. Zira bütün mahlukat muhdes cinsindendir. Muhdes olan ise kadim olan gibi değildir. Dolayısıyla o kendisi gibi bir benzerini yaratabilir mi veya yaratamaz mı diye sorulması muhaldir. Aynı şekilde onun aciz veya cahil olması da kudret dahilindedir demek de mustahildir. Bu cevap üzerine halife bu çocuğun tartışmayı yürütmek üzere görevlendirilmesini söyledi, ancak Mu'tezile ulemasının ileri gelenlerinden birisi olan Ma'mer bi Ubbad es-Sülemi görevlendirildi. ⁴

Bu dönemde özellikle Mu'tezile ulemasının verdiği mücadele bütün tarih kitaplarında aktarılmaktadır. Mu'tezile'nin önemli alimlerinden birisi olan Ebu'l-Huzeyl el-Allaf'ın yaptığı çalışma ve tartışmaları sonucunda üç binden fazla kişinin Müslüman olduğu rivayet edilmektedir. ⁵

Aynı dönemde Vasil b. Ata İslam dininin yayılmasını sağlamak amacıyla pek çok eser kaleme almıştır. Aynı şekilde Cahuz Hristiyanlık inancı ve iddialarını çürütmek amacıyla bazı eserler kaleme almıştır. ⁶

Tercüme faaliyetlerinin yanı sıra Müslüman kültürüne pek çok farklı inanç ve görüşler de yerleşmeye başlamıştır. Yeni Müslüman olan bu topluluklardan kimisi İslam inancını içselleştirip teslim olurken, bir kısmı da geçmişe ait inanışlarını da beraberlerinde taşıdılar. Bunların dışında kimi dini topluluklar da inanmadıkları halde inanmış görünmek suretiyle İslam'ın safiyetini bozucu bazı çalışmaların içerisinde yer aldılar. Kültür tarihimizde "zındık" olarak nitelenen bu tarz çalışmalara karşı dönemin idarecileri, bunlarla mücadele yürütmek üzere kelimacıları görevlendirmişlerdir. Yukarıda zikrettiğimiz örnek bunlardan sadece bir tanesidir.

İmam Şafii'nin yaşadığı dönem (150/204-767/820) her açıdan tartışmaların yapıldığı, İslam kültür tarihinde tedvin faaliyetlerinin yaygınlaştığı, daha sonrasında birer mezhep olarak kurumsal yapısını tamamlayacak düşüncelerin yazıldığı önemli bir dönemdir. Bu dönemi farklı kılan bir başka husus Abbasi halifeleri Emin (809-813), Me'mun (813-833) ve Mu'tasım (833-842) dönemlerinde Mu'tezile'nin Abbasi devletinin resmi mezhebi olarak ilan edilmiş olması ve bu

⁴ El-Murtaza, el-Munye ve'l-Emel, Thk. Muhammed Civar Meşkur, Daru'n-Neda, Beyrut, 31.

⁵ El-Murtaza, a. g. e, s. 26.

⁶ Ahmed Emin Duha'l-İslam, I, 359.

dönem içerisinde başta hadis ehli olmak üzere Sünni düşünceyi temsil eden ulema üzerinde baskıların oluşturulmasıdır. Bilindiği gibi halife Me'mun, "halku'l-Kur'an" konusunu kabul etmeyenleri, resmi kurumlarda görev almalarına izin vermemiş, hadis ehlini sorgulamış, kovuşturmaya tabi tutmuş, Ahmed b. Hanbel gibi bazılarını hapsedmiş ve işkencelere maruz bırakmıştır.

İslam düşünce tarihinde bu dönemin "mihme dönemi" olarak isimlendirilmiş olması, hadis ehlinin ve fukahânın bu dönemle ilgili tasavvurlarının anlaşılması açısından oldukça önemlidir. İmam Şafî'nin de içerisinde yer aldığı tarihin bu kesitinde, dini düşüncelerin anlaşılması ve aktarılmasında rivayete dayalı yöntem ile rivayetin yanı sıra felsefi ve akılcı yöntemin belirginleştiği görülmektedir. Mu'tezile'nin akılcı yöntemine karşı imam Şafî'nin rivayet yöntemini esas aldığı ve İslam düşünce tarihinde akla karşın rivayeti esas alan bir metodolojiyi belirlediği, bunu belli bir sistem dahilinde çerçevesini çizdiği genel olarak kabul edilen bir yaklaşımdır. Yukarıda işaret edildiği gibi kimi Abbasi halifelerinin Mu'tezile düşüncesini esas alan bir politika belirlemelerine karşın imam Şafî, dinin anlaşılmasında esas ölçütün rivayet olması gerektiğini kanıtlayan "er-Risale" isimli eserini kaleme aldığı tarzındaki değerlendirmelerin dikkate alınması gerekmektedir. Dolayısıyla İmam Şafî, o dönemde kalamcı olarak öne çıkan Mu'tezile kelimine karşı geleneği esas alan düşünceyi tesis eden kişi olarak nitelendirmek mümkündür. Hiç şüphesiz, bu yaklaşım ne imam Şafî ile başlamış, ne de onunla bitmiştir. Gelenek ile akılcı yaklaşımlar arasındaki bu mücadele vahyin nazil olduğu günden itibaren başlamış, ancak İmam Şafî, kendisinden önceki muhalif düşünceleri belli bir sistem dahilinde sistematize etmiş olması noktasında öne çıkmaktadır.

Bu dönemde sürdürülen "halku'l-Kur'an" tartışmalarına İmam Şafî'nin, Kur'an'da Arapça dışında yabancı bir kelimenin bulunmadığı ve buradan hareketle de Arapça dilinin aynı zamanda tevkifi olduğu iddiasını kanıtlama çabası mevcuttur.⁷ Dolayısıyla dini doğru anlamının yegane aracı Arapçayı iyi anlamaktır. Bu noktada bütün yönleriyle Arapçayı bilebilecek tek kişinin de peygamber olduğu dikkate alınır, ancak peygamberin izahları vasıtasıyla din anlaşılabilir. Bunun dışında kalan her türlü felsefi ve akli izahlar bir şekilde din dışı kabul edilmiş ve bunlara karşı mücadele edilmesi gerektiğini düşünmüştür.

İmam Şafî'nin: "insanların cehalet ve ihtilafa düşmelerinin yegane sebebi, Arapçayı bırakıp Aristo'nun diline temayül etmeleridir."⁸ şeklindeki düşüncesini izah sadedinde Suyuti'nin yaptığı değerlendirmeler, onun kalam ve felsefe karşı verdiği mücadelenin nedenlerini anlama konusunda bize yardımcı olmaktadır. Suyuti'ye göre:

⁷ Bkz. er-Risale, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, s. 42.

⁸ Suyuti, savnu'l-Mantık s. 15 bakılacak

"İmam Şafîî bu değerlendirmesiyle halife Me'mun döneminde yapılan tartışılarda Kur'an'ın mahluk oluşu, ru'yetullahın inkarı gibi bidatlere işaret etmektedir. Bu bidatlerin başlıca sebebi, Arap dilini ve maani, beyan ve bedi' gibi ilimleri muhtevi belagati bilmemeleridir. Halbuki Kur'an ve sünnet nasları, bu ilimlerin tümünü kapsayan Arap dili ile ifade edilmiştir. Onlardaki hüküm ve hikmetleri Yunan diliyle ve Aristo mantığıyla izah etmeye çalışmak bidattir. Bunlar başka şey Arapça başka bir şeydir ki, Kur'an ve sünnet, Arapların diline, konuşma ve hitabet tarzlarına ve istidlal yöntemlerine uygun olarak nazil olmuştur. Ne Kur'anda ve ne de sünnette Yunan terimlojisine ait herhangi bir sözcük mevcut değildir. "⁹

Dolayısıyla hadis ehlinin usulünün dışında kalan her türlü çaba dışlanmalı ve buna karşı mücadele edilmelidir. Mu'tezile başta olmak üzere kelamcılarının ilk dönemden başlamak üzere bir şekilde Yunan felsefesi veya diğer dini düşünce mensuplarıyla irtibat halinde oldukları dikkate alındığında İmam Şafîî'nin burada kelama karşı verdiği mücadele daha rahat anlaşılacaktır.

Tedvin asrında yaşayan İmam Şafîî, yaklaşık iki asır boyunca müslümanlar arasında hayatın her alanında yapılan tartışmaları, sosyal ve inanca dair yapılan yorumları dikkate alarak bunlarda uyulması gereken bir esasın belirlenmesi kanaatine ulaştığı ve bu amaçla da "er-Risale" veya "el-kitap" diye ifade ettiği usule dair bir eser yazdığı bilinmektedir. Burada Cabiri'nin dikkat çektiği bir hususun hatırlatılmasında yarar vardır. Cabiri'ye göre Arap dilinin formunu belirleyen Halil b. Ahmed ve Sibeyh, Arap dili için nasıl bir kural koymuşlarsa, aynı durumdan esinlenen İmam Şafîî de fıkıhta ve hatta akaidde uyulması gereken temel kriterleri belirlemiştir. İmam Şafîî ile çağdaş olan Halil b. Ahmed'in öğrencisi Sibeyh, "el-kitab" la Arap dilinin kurallarını, katılığını bu güne kadar muhafaza eden çok sağlam bir form içinde toplamış ve dilin 'usul'ünü koymuştur. Bu esaslar neredeyse bir nas gibi algılanmış ve günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Aynı şekilde İmam Şafîî de yaptığı çalışmada ister Halil b. Ahmed'ten, isterse Sibeveyh'ten esinlenmiş olsun, gözardı edilemeyecek husus dil bilimci ve nahivcilerin izledikleri metodun "er-Risale" üzerinde şekil ve içerik olarak etkili olmuş olmasıdır. Bu ilişki aynı zamanda isimlendirmede görülmektedir. Bilindiği gibi İmam Şafîî ikinci defa "er-Risale" yi gözden geçirdiğinde, kitabın adını "el-Kitab" biçiminde değiştirmiştir. Bu nedenle Sibeveyh'in yazdığı nahvin kitabı ise, İmam Şafîî'nin yazdığı da fıkıhın kitabıdır.¹⁰ Dolayısıyla İmam Şafîî, nassın anlaşılması için mutlaka Arapçanın bilinmesi gerektiğini, başka bir ifadeyle ancak Arapça vasıtasıyla nassın anlaşılabilirdiğini ifade ederken o, herhangi bir şekilde Yunan mantığını veya başka yabancı bir kaynağı almak

⁹ Suyuti, Savnu'l-Mantık, s. 15.

¹⁰ Muhammed Abid Cabiri, Arap Aklının Oluşumu, Çev. İbrahim Akbaba, İz yay. İst. 1997, s. 142.

yerine doğrudan Arapça dilinin beyanı çerçevesinde nassın anlaşılması gerektiğini belirlemiştir. Bu nedenle eserine "beyanın keyfiyeti" ile başlamakta ve her bir konu başlığını da falanca konunun 'beyan'ı şeklinde ifade etmektedir.

İmam Şafii'nin belirlediği bu prensiplerin önemi; müslüman düşüncesi üzerinde asırlar boyu otoriter olan ve etkileri günümüze kadar süregelen epistemolojik yönlendirme boyutunda yatmaktadır. Burada esas alınan husus fer'ler için sürekli asıllar aramak olmuştur. Dolayısıyla müslüman düşüncesinde nasslar kaynak otorite olarak sürekli egemen olmuştur. Kullanılan bu yöntem sebebiyle Cabiri'nin ifadesiyle atıl bir aklın ortaya çıkmasına zemin hazırlanmıştır.¹¹ Bu usule göre akıl, rivayetin egemenliği altında sadece nassı diğer rivayetlerin yardımıyla anlamakla sınırlandırılmıştır. Ehl-i Re'ye karşı ehl-i hadisin esas alındığı bu düşünce biçimi salt fıkıh için kabul edilmemiştir, aynı zamanda ehl-i sünnet kelamının da esasını oluşturmuştur.

Bu dönemde Mu'tezile ve kelama karşı mücadele neredeyse bir cephe olarak ehl-i hadis ve fukaha tarafından sürdürülmekteydi. İmam Muhammed b. Hasan Şeybani; "Mu'tezile arkasından namaz kılan kimsenin namazını iade etmesi gerekir"¹² tarzında fetva verirken, imam Ebu Yusuf da Mu'tezile'yi zındık olarak nitelemiş, imam Malik de onların şahitliğinin geçerli olmadığına hükmetmiştir.¹³

2. İmam Şafii'nin Kelam Karşıtlığı

İmam Şafii'nin akla göre nakli öne çıkardığı ve kendi sisteminin temel düşüncelerini belirlediği eseri "er-Risale"dir. Er-Risale'de doğrudan Mu'tezile ve kelam ehline karşı bir tutum takınmamışsa da, başka bir ifadeyle bu durumu doğrudan ifade etmemişse de eserin girişinde kullandığı iki cümle, onun geleceği esas aldığı ve kendi döneminde kelami tartışmalara karşı takındığı olumsuz tavrı ifade etmektedir. Eserin mukaddimesinde: "Hamd Allah'adır. O ki, kendisini tavsif ettiği gibidir ve yarattıklarının O'nu tavsif ettiği şeylerden yücedir. (el-hamdu lillahi ellezi huve kema vesafa nefsehu ve favka ma yesifuhu bihi halkuhu)"¹⁴ şeklindeki ifadesinde ima yoluyla gelenekçilerin; Allah'ın kendisi hakkındaki tavsifini, Kur'an'da peygamberi aracılığıyla vehyettiği sıfatları kabul ettiklerini, akılcıların, özellikle de Mu'tezile'nin, Allah'a kendi spekülasyon

¹¹ Cabiri, Arap aklının Oluşumu, s. 146.

¹² Muhammed Ebu Zehra, çev. Osman Kesioğlu, D. İ. B. yay. Ankara, 1996, s. 124.

¹³ Taşköprizade, Mifathu's-Saade, Thk. Kamil Bekri-Abdolvahhab abu'n-Nur, Daru'l-Kutubi'l-Hadis, Kahire, 1968, s. 156.

¹⁴ İmam Şafii er-risale, Thk. Muhammed Seyyid Gaylani, Kültür yay. İst. 1985, s. 7.

yonlarının bir sonucu olan ilave sıfatlar atfettiklerini, bunların da batıl ve bid'at olduğu şeklindeki yaklaşımıdır.¹⁵

Gelenekçi düşüncenin temel argümanı olan; bütün soruların cevabının Allah'ın kitabında bulunduğu şeklindeki yaklaşımı imam Şafî er-Risale'de şöyle ifade etmektedir: "Allah'ın dininin müntesiplerinden birisi bir olayla karşılaşmaz ki, Allah'ın Kitabı'nda o konuda takip edilecek yolu gösteren bir delil bulunmasın. (fe leyset tenzilu bi-ahadin min ehli dini'llahi naziletun illa ve fi kitabillahi'd-delilu ala sebili'l-huda fihi.)"¹⁶ Bu durumda vahiy metinlerinin ötesini araştırmaya ihtiyaç yoktur. İmam Şafî bu yaklaşımı ile Kur'an ve peygamber'in sünnetinin ötesine gitme eğilimi gösteren her türlü dini bilgi sistemine karşı durmak gerektiği kanaatindedir. Bu gelenekçi düşüncenin temel argümanından hareket edildiğinde Allah'ın kitabı ve Resülün sünnetinde bulunmayan her türlü düşünce ve tartışma din dışı olarak algılanmış, dolayısıyla buna karşı mücadele edilmesi gerektiği kanaati hasıl olmuştur.

İmam Şafî ile kelamcılar arasındaki temel anlaşmazlık, dini anlamada takip edilen yöntemle alakalıdır. O, "Er-Risale"'de çerçevesini çizdiği yönetime göre her türlü sorunun cevabı Kur'an ve hadislerde mevcuttur. Burada doğrudan cevabı bulunmayan kimi problemlerin de bu iki temel kaynak esas alınarak kıyas veya daha önce vuku bulmuş icma yoluyla anlaşılması gerekir. Ki bu yöntem başlangıçtan beri "rivayet esaslı yöntem" olarak kabul edilmiştir. Bu yöntemde akıl, önemli oranda ikinci plandadır. Aklın buradaki tek işlevi, rivayeti anlama ve ondan hüküm istinbat etmektir. Buna karşın rivayeti kabul etmekle birlikte her dönemin kendi koşullarının esas alınarak, rivayetlerin lafızlarıyla bire bir alınmasından ziyade, bu rivayetlerden maksadın ne olduğunun araştırılması, dolayısıyla gaye ve hedeflerinin tesbiti ile birlikte bunlardan belli prensipler çıkartılması gerektiği kanaatine sahip "dirayt esaslı yöntem" diye ifade edilebilecek akli işlevsel kulan düşünce taraftarlarıydı. Bilindiği gibi ehl-i hadis birinci yöntemi kullanırken, Mu'tezile ikincisini kullanmıştır.

Mu'tezile'nin kullandığı bu yöntem ve geliştirdikleri söylemlerinden dolayı ehl-i hadisin ve fakihlerin nefretini celbetmiştir. İmam Şafî de bu doğrultuda kelamcılara karşı çok sert bir tutumun içindedir. İmam Şafî'nin kelam karşıtlığının temel nedeni; kelam ilminin Mu'tezile tarafından kullanılmış olmasıdır. Şafî'ye göre kelamcıların yolu, selef yoluna muhaliftir. Bu muhalefet nedeniyle İmam Şafî'nin kelamcılar hakkında şunları söylediği rivayet edilir:

"Kelam ilmi hakkında benim hükmüm şudur: Onları sopa ile dövmeli, develerin üzerine baş aşağı ters bindirilip aşiretler ve kabileler arasında dolaştırılmalı-

¹⁵ Georg Makdisi, "Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şafî'nin Rolü", Hazırlayan: Hayri Kırbaçoğlu, Kitabiyat, Ankara, 2000, s. 42-43.

¹⁶ Şafî, er-Risale, s. 14.

rak, 'kitap ve sünneti bırakıp da kelim ilmi ile uğraşanların cezası budur' diye çağrılmalıdır. "¹⁷

İmam Şafî'nin kelim karşıtlığı, kendi döneminde etkin olan Mu'tezile'ye karşıdır. ¹⁸ Yukarıda işaret edildiği gibi İmam Şafî'nin yaşadığı dönemde Mu'tezile'nin mihne döneminde sergilediği tutum, özellikle halku'l-Kur'an bahsinde ehl-i hadise yapılan muamele, İmam Şafî'nin düşmanlığını bir kat daha arttırmıştır. Halku'l-Kur'an çerçevesinde Hafs

el- Ferd ile yaptığı tartışmada, Hafs; Kur'an'ın mahluk olduğu inancını savunduğu için kendisini tekfir etmiştir. ¹⁹

Bir başka ifadesinde İmam Şafî: "İnsanlar kelim ilminin zararlarını bilmiş olsalardı arslardan kaçır gibi ondan kaçarlardı. "²⁰ Demekte ve kelimla uğraşmayı şirkin dışında en büyük günah ile mukayese yapmaktadır. ²¹ Bu değerlendirmelerin üzerinde önemle durulmalıdır. Tedvin asrından itibaren akla karşı naklin öne çıkarılması veya ikisi arasında bir tearuz varmış gibi mütalaaların yapılması, neticede dinin safiyetini koruma adına akla karşı mücadeleler yürütülmüş ve nassın egemenliği altında her şey rivayetler yoluyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. İmam Şafî'nin kelimla uğraşmayı, şirkin dışında en büyük uğraş olarak nitelemesi, sıradan bir değerlendirme değildir. O, bu yaklaşımıyla hem kendi asrını etkilemiş, hem de sonraki dönemde yüzyıllarca devam edecek bir mirası da etkilemiştir.

İmam Şafî'nin kelim ilmi ile uğraşmayı yasaklamasının altında yatan ana saik, dini düşünce alanında yapılan değerlendirmelerin insanı sapıklığa ve hatta küfre kadar götürebileceği endişesinden kaynaklanmıştır.

"Sakin kelim ilmi ile uğraşmayın. Zira bir adama fıkhî bir mesele sorulsa ve o da bu konuda yanılırsa, mesela adam öldürmenin cezası sorulduğunda; diyeti bir yumurtadır derse, bu yalnızca bir alay konusu olur. Herkes bu cevaba güler

¹⁷ Fahrüddin Razi, Menakıbu'l-İmam eş-Şafî, Thk. Ahmed Hicazi es-Sika, Daru'l-Cil, Beyrut, 1993, s. 95; İbnü'l-Cevzi, Telbisü İblis, Daru'Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut, s. 72-73.

¹⁸ İmam Şafî'nin yaşadığı dönemin sosyal-siyasal yapısı ve bu yapı nedeniyle onun kelim karşı takındığı plumsuz tutumlar için Bkz. Beyhaki, menakıbu's-Şafî, Thk. Ahmed Sakar, s. 105-380.

¹⁹ Byhaki, Menakıbu's-Şafî, s. 307; İbn Asakir, Tebyinu Kizbi'l-Mufteri fi ma Nusibe ila İmam Ebu'l-Hasan el-Aş'ari, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1979, s. 339. İmam Şafî, Mu'tezile kelamına karşı olumsuz tavrın içinde olmakla birlikte, kelimün değişik konularında rivayet merkezli değerlendirmelerde bulunmuştur. Beyhaki, Menakıbu's-Şafî'de bu konuları detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Msesela Kur'an'ın mahluk olmadığı hususunda İmam Şafî'nin; "Allah Musa ile kelim etti. " Ve buna benzer Kur'an'da zikredilen pek çok ayete yer vermektedir. Bkz. Beyhaki, Menakıb, s. 307-408.

²⁰ İbn Asakir, s. 336

²¹ İbn Asakir, a. g. e, s. 336-337.

geçer. Fakat kelama dair bir soru sorulursa ve hata etse o kişiyi hemen bid'ate nisbet ederler."²²

Yaşadığı asırda Mu'tezile'nin uygulamalarına karşı gösterilen bu sert tepki, tarihin sonraki dönemlerinde, bu koşullar dikkate alınmaksızın hakikatin kendisiymiş gibi mülahazalarla konu değerlendirilmiş ve kültür tarihimiz önemli oranda bu şekilde oluşturulmuştur. Mu'tezile'nin ağırlıklı olarak Arap unsuru dışındaki topluluklardan olduğu ve bunların da Abbasi devletini destekledikleri dikkate alındığında, İmam Şafii'nin bu tavrının ne neden bu kadar sert olduğu belki biraz daha anlaşılabilir. İmam Şafii'nin dini anlamada Arapçaya yüklediği anlamın yanı sıra, Arapçayı konuşanların da bu konuda daha çok hak sahibi oldukları yönündeki kanaati, onun Arapçayı konuşmayan diğer müslüman unsurların, dini düşünce alanında sadece tabi olmaları gerektiği tarzındaki düşüncesi, onu Mu'tezile'ye karşı çok sert bir tutum takınmasına sevk etmiştir. Er-Risale isimli eserinde bu konu dolaylı olarak değerlendirilmiştir.

İmam Şafii, kelam ilmi ile uğraşanların birbirini tekfirin, hadis ehlinde ise sadece yanılmaların sözkonusu edildiğini, bu ikisi arasında mukayese yapıldığında; kelam ilmi ile uğraşmanın tehlikeleri/tekfiri barındırdığını şöyle ifade etmektedir:

"baktım ki kelimciler birlerini tekfir edip duruyor, hadis ehli ise sadece birbirlerini hataya nisbet ediyorlar. Hataya nisbet etmek, tekfir etmekten çok daha ehvendir."²³

İmam Şafii, bu değerlendirmesi ile yaşadığı döneme dair bir algıyı bize aktarmaktadır. Buna göre İslam'ın ilk asrından itibaren akaide dair farklı mülahazalarda bulunan fırkaların birbirlerini tekfir ettikleri veya hadis ehlinin, selef düşüncesi dışındaki her türlü yaklaşımı din dışı addettikleri ve başta Mu'tezile olmak üzere diğer fırkaların sapık olarak ilan edilmiş olmasıdır. Selef düşüncesinin savunucusu olan İmam Şafii de bu doğrultuda hareket etmekte ve takfirle anılmaya yol açacak kelam ilmi ile uğraşmaktansa, hataya nisbet edilebilecek hadislerle uğraşmanın daha doğru olduğunu savunmaktadır. Te'vilden dolayı

²² Razi, Menakıbu'l-İmam, s. 96.

²³ Razi, Menakıbu'l-İmam, s. 96. İmam Şafii'nin, kelimcilerin birbirlerini tekfir etmeleri veya bidatle nitelendirmelerinden dolayı kelam iminden uzak durulması gerektiği savını ileri sürerken, kendisinin gerek Bişr el-Merisi ve gerekse Hafs el-Ferd ile yaptığı tartışmalarda çok ağır ithamlarda bulunabilmiştir. Beyhaki, İmam Şafii'nin Bişr el-Merisi ile olan bir karşılaşmasında şunların yaşandığını zikretmektedir: "İmam Şafii, bir gün Emiru'l-Mu'minin- Me'mun'n yanına vardığında mecliste Bişr el-Merisi de vardı. Emiru'l-Mu'minin, İmam Şafii'ye Bişr'i kastederek kendisini tanıyıp tanımadığını sorar. İmam Şafii de hayır tanımıyorum diye cevap verince, halife onun Bişr el-Merisi olduğunu söyler. Bunun üzerine İmam Şafii, Allah onu Firavun, Haman ve karunla birlikte cehenneme koyun şeklinde sert bir karşılık verir. Bunun üzerine Bişr de; Allah seni Muhammed, İbrahim ve Musa ile birlikte ala-i iliyin cennetine koyun diye cevap verir. Bu karşılıklı konuşmalardan sonra halife İmam Şafii'ye dönerek bu sana verilebilecek en güzel cevaptır der." Bayhaki, Menakıb, s. 464.

kimsenin tekfir edilemeyeceği tarzında mevcut prensibe rağmen, dini düşünce-
de farklı yorumlardan dolayı fırkaların birbirlerini tekfir etmeleri, tarih boyunca
devam edegelmiştir. Bu yaklaşım diğer din ve inanç topluluklarında mevcut
olduğu gibi, İslam sonrasında da fırkalar arasında varlığını sürdürmüştür.

İmam Şafî'nin kelim ulemasına olan düşmanlığı, o kadar ileri boyuttur ki,
onları ilim adamı olarak kabul etmemiş ve yazdıklarının da kitap olarak kabul
edilemeyeceğini ifade etmiştir.

"Bir kimse ilmi kitaplarını birisine vasiyet etse, kitapları arasında kelim ki-
tapları da bulunsa, kelim kitapları bu vasiyete dahil olmaz. Çünkü o kitaplar
ilimden sayılmazlar. Şayet kitaplarını ilim ehline vasiyet etse, bu ilim ehli kate-
gorisine kelimciler dahil olmazlar."²⁴

İslam kültür mirasına en ciddi katkıyı yapanlardan birisinin de Mu'tezile ol-
duğu tarihi kaynaklarca müsellemidir. Gerek farklı din mensuplarına dinin ak-
tarılması ve savunulmasında ve gerekse müslümanların kendi aralarındaki
inanç ve sosyal alanlardaki ihtilaflarda oynadıkları önemli rollerine rağmen
İmam Şafî ve onunla beraber ehl-i hadisin bu yaklaşımlarının tahlilinin ya-
pılması gerekmektedir. Dini zahir olanla veya tarihin belli bir döneminde ceva-
bını bulanla sınırlamak, tarih ve toplumla ve ayrıca İslam'ın evrensellik iddia-
sıyla ne kadar bağdaşır bir durumdur? Bunun cevabı aranmalıdır. Hiç şüphesiz,
yapılan tartışmalar, o tartışma zamanı ve zemini esas alınarak değerlendirilme-
lidir, ancak belli dönemlerde yürütülen bu tartışmalar, sonraki nesillere vazge-
çilmez ve aksi iddia edilemez hakikatin kendisi olarak aktarıldığında ciddi
problemleri beraberinde getirir. Nitekim, İmam Şafî döneminde kendisi ile
Mu'tezile arasında cereyan eden bu tartışmalar, doğal ortamından koparılarak
sonraki dönemlere taşınmıştır.

Fahrüddin Razi, İmam Şafî'nin kelim ilminden nehyedip, ondan sakındır-
masının sebeplerini, yukarıda söz konusu ettiğimiz hususların yanı sıra, şunların
da etkili olduğunu ifade etmektedir: Ku'an'ın mahluk olup olmaması meselesine
halkın dalması yüzünden İmam Şafî döneminde fitneler kopmuş, bid'at ehli,
güçlü olanlardan ve yöneticilerden yardım alarak hak ehlini ezmiş ve muhakkik
olanların delillerine iltifat etmez olmuşlardır. İmam Şafî, kendi döneminde yap-
tığı gözlem sonucunda, bu tartışmaların temelinde doğruyu elde etme değil, mal
ve mevki elde etmek olduğunu görmüş ve bu nedenle de bu ilimle uğraşmanın
caiz olmadığı sonucuna varmış ve bu ilimle uğraşanları kötülemiştir.²⁵ Bu yak-
laşımın doğru olduğunu varsaysak bile, bunun sadece kelimciler için söz konu-
su edilmesi ne kadar doğrudur. Tarih boyunca fakihlerle sultanlar arasındaki
münasebet ve sultanlara göre biçimlendirilen bir fıkıh dikkate alındığında neden

²⁴ Razi, Menakibu'l-İmam, s. 96.

²⁵ Razi, a. g. e, s. 98.

fıkıhla uğraşmak caiz değildir tarzında bir mülâhaza dile getirilmemiştir. Dolayısıyla her dönemde ilim erbabı olarak kabul edilen kimi bazı insanların yanlış bir tutum içerisinde oldukları bir hakikattir, ama bu durum onların mensubu oldukları ilim alanlarının terk edilmesini gerektirmemelidir.

Şafî mezhebinin büyük imamlarından ve aynı zamanda büyük kelimcilerden birisi olan Fahrüddin Razi, kendi imamı olan imam Şafî'nin kelamla ilgili bu değerlendirmelerini bir şekilde yaşadığı günün koşullarına bağlamak suretiyle yumuşatmaya çalıştıysa da onun İmam Şafî'den aktardığı şu görüş, durumu net olarak ortaya koymaktadır. "Şirkin dışında, Allah'ın nehyettiği bütün şeylerle imtihana çekilmek, kelam ilmi ile imtihan olunmaktan daha hayırlıdır. "26 Başka bir ifadesinde ise İmam Şafî, kelamla irtidat etmekten söz etmekte ve "Kelamla irtidat eden hiç kimse yoktur ki kurtulmuş olsun. "27

Fahrüddin Razi'nin İmam Şafî ile ilgili aktardığı bir anektod, onun hem kelam ilmi ile ilgili görüşünü, hem de yaşadığı dönemin dini algılama biçimi hakkında bize bilgi vermektedir. Razi, Müzenî'den şunları aktarmaktadır:

"Allah rahmet eylesin. Bir defa Şafî'nin kapısının önünde kelam konusunda münakaşa ediyorduk. Şafî kapıya çıkarak yanımıza geldi, bizim konuştuklarımızı duyunca hemen geri döndü. Biraz sonra tekrar yanımıza döndü ve şunları söyledi: benim yanınızdan ayrılmama sebep olan şey, kelam hakkında münakaşa yaptığınızı işitmemdir. Benim kelamı iyi bilmediğimi mi sanıyorsunuz? Ben kelam ile uğraştım ve onda büyük oranda ihtisaslaştım. Ancak anladım ki kelamın sonu yoktur. Siz öyle bir şeyle mübahasa yapıp meşgul olun ki, şayet hata ederseniz, size sadece hatta ettiniz denilir, küfre düştünüz denilmez. "28

Üzerinde düşünülmesi gereken husus, kelamdaki yanlışların küfür olarak nitelendirilmiş olmasıdır. Bu yaklaşım, hicri ikinci asırdan itibaren İslam düşünce tarihinde dini düşüncenin nasıl kurgulanmış olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Dini düşünce alanında tevil yoluyla hataya düşmenin küfürle nitelendirilmesi, bize dönemin bakış açısını vermekte ve akli olana karşı takınılan olumsuz tavrın ne derece katı olduğunu göstermektedir. Daha önce de ifade dildiği gibi, İmam Şafî'ye göre kelam ilmine ihtiyaç yoktur. Zira bütün soruların cevabı Kur'an ve Hz. Peygamber'in hadislerinde mevcuttur. 29 İmam Şafî bu durumu Er-Risale'nin mukaddimesinde ifade etmişti. Dolayısıyla nakille yetinilmeli ve bunun dışındaki her türlü felsefi ve kelami çalışmalar reddedilmelidir. Bu noktada İmam Şafî, sınırı çizmekte ve şunları söylemektedir: "Her kim ki kitap ve sünnet sınırıyla konuşursa, o durulması gereken yerde durmuştur, her kim de kitap ve sünnetten aslı olmayan bir şeyi söy-

26 Razi, a. g. e, s. 95; İbn Asakir, Tebyinu Kizbi'l-Mufteri, z. 337.

27 Razi, a. g. e, s. 95.

28 Razi, a. g. e, 100; İbn Asakir, Tebyin, s. 343.

29 Şafî, er-Risale, s. 14.

lerse o da hezeyandır. ³⁰ Tarih boyunca, dinin içinden konuşan bütün fırkaların söylemlerini, Kur'an ve sünnete dayandırdıkları iddiaları bilinen bir vakıadır. Sorun, hangi Kur'an veya hangi sünnete dayandırıldığı sorunudur. Zira İslam düşünce tarihinde Batınlıktan İsmaililiğe ve diğer pek çok Rafizi fırkalar da iddialarını Kur'an'la desteklemişlerdir. Dolayısıyla düşüncelerin salt Kur'an ve sünnete dayandırılıyor olması konuya çözüm getirmemiştir.

İmam Şafî de kendisinden önceki selef uleması gibi, kelamcılarla oturulmaması, onlara selam verilmemesi gerektiğini söylemiştir. ³¹ Onu bu anlayışa sevk eden neden; kelamcıların akli nassın önüne geçirdikleri için kitap ve sünneti terk ettikleri iddialarıdır. Oysa selef ve ehl-i hadis akli sadece nassın anlaşılmasında bir araç olarak kullanılabileceği düşüncesindedirler. Nitekim bu çerçevede hareket eden İmam Şafî, pek çok kelami konuyla ilgili görüş de beyan etmiş, ancak o yaptığı bütün değerlendirmelerde nassın zahiri ile yetinmeye çalışmıştır.

İmam Şafî, kelama yönelik bu kadar ağır ifadeler kullanırken, onun çağdaşı olan Cahız'ın kelam ile ilgili değerlendirmelerini hatırlatmakta yarar vardır. Cahız'a göre; "kelamcılar olmasaydı, avam perişan olmuş, inançlarını ellerinden çaldırıp başkalarına kaptırmışlardı. Eğer Mu'tezile olmasaydı kelamcıların hali haraptı. ³²

Sonuç

Çağdaş olan Cahız ile İmam Şafî'nin kelam ilmine yönelik bu iki farklı yaklaşımı, dönemin bilimsel ve kültürel yapısının tesbiti açısından önemlidir. İslam kültür mirasını etkileyen bu yaklaşımlar sadece belli bir dönemle sınırlı kalmamış, günümüzde de Müslüman kültürünün ve buna bağlı olarak müslümanın dünya görüşünü de etkilemiştir. İslam kültür mirasının en dinamik ve en canlı döneminin Mu'tezile ile hayat bulduğunu söylemek abartı olmasa gerek. Ne var ki dönemin yöneticileri tarafından statükonun korunması ve geleneğin öne çıkarılması her zaman için daha cazip gelmiştir.

Bu statükocu yaklaşım nedeniyle ki Mu'tezile devre dışı bırakılmış ve teslimiyeti esas alan statik düşünce öne çıkarılmış ve desteklenmiştir. Bunun sonucu olarak İslam düşüncesi dinamizmini yeteri derecede muhafaza edememiş, nassın zahiri anlamının dışına çıkmayı sapıklık olarak nitelemiş ve Müslüman zihni belli bir dönemle kendisini sınırlamıştır.

Netice olarak denilebilir ki İmam Şafî'nin kelam karşıtlığı yaşadığı dönemin sosyal ve siyasal sorunlarına karşı kendisinin özel olarak takındığı bir tutum

³⁰ Beyhaki, Menakıb, s. 464.

³¹ İbn Asakir, Tebyin, s. 344.

³² Cahız, el-Hayavan, IV, 289.

olabilir. Belki o dönem içerisinde bir nebze bunların anlaşılması da mümkün olabilir. Ancak İmam Şafîî'nin Kelam İlmine karşı takındığı bu olumsuz tutumun, mutlak hakikatmiş gibi algılanarak sonraki nesillere aktarılması ve bu anlayışın Müslüman kültüründe baskın bir inanç olarak benimsenmesi, Müslüman inanç ve kültüründe ciddi sorunlara yol açmıştır. Bu nedenle kişileri kutsamadan düşüncelerin değerlendirilmesi gerekir ki hakikate ulaşmak mümkün olsun. Sonuç olarak şu söylenebilir. Mu'tezile ve bununla birlikte kelamcılarının ne kadar yanılma ihtimali varsa İmam Şafîî'nin de o kadar yanılma ihtimali vardır. "Onlar ki sözü dinlerler ve en güzeline tabi olurlar." (Zümer 18).